

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини**

Карасевич А. О., Священко З. В.

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ. РОСІЯ
Книга 5**

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ВІДОМИХ ПРЕДСТАВНИКІВ СИЛОВИХ
СТРУКТУР СРСР І РОСІЇ У 1953 – 2014 РР.**

УМАНЬ – 2014

УДК 94 (470 + 571) (092)

ББК 63.3 (2) – 8

П 49

Рецензенти: Токовенко О. С. — доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;

Шатохін А. М. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва;

Кривошеїн В. В. — доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Політичні портрети Росії. Книга 5. — Навчальний посібник /Укладачі: А. О. Карасевич., З. В. Священко., — Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. — 779 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні портрети відомих представників силових структур СРСР і Росії у 1953 – 2014 рр. Укладачі пропонують своїм читачам відомих представників КДБ і НКВД, а також політичні портрети силових і терористичних структур в історії Російської федерації і СРСР.

Укладачі звертаються до цікавих випадків у особистому житті представників силових структур, прослідковують військову діяльність Миколаївської воєнної еліти російської армії, характеризують командні більшовицькі кадри та вищий командний склад радянської доби, їх участь у війнах названого періоду. Цікавими для читачів будуть сторінки становлення воєнної героїки ХХ ст., аналіз її яскравих представників, серед яких було чимало українців. Посібник буде корисним тим, хто цікавиться воєнною історією комуністичної доби, як історичного і політичного явища, а також появою таких структур у історії Росії і СРСР, як НКВД і ФСБ Росії, політичні портрети тих, хто був причетний до репресій народів і особистостей минулого червоного століття.

©Карасевич А. О., Священко З. В., 2014

ВСТУП

Комітет державної безпеки СРСР (КДБ СРСР) — союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, утворений 13 березня 1954 р. виділенням із МВС СРСР ряду управлінь, служб і відділів. У систему КДБ входили органи державної безпеки, прикордонні війська та війська урядового зв'язку, органи військової контррозвідки, навчальні заклади й науково-дослідні установи. Комітет виконував завдання захисту комуністичного режиму СРСР від внутрішніх і зовнішніх ворогів та здійснював функції політичної розвідки за кордоном для уряду Радянського Союзу, а також функції політичної контррозвідки на території СРСР.

Будівля центрального апарату КДБ СРСР

У 1978 р. Ю. В. Андропов, будучи Головою КДБ, добився підвищення статусу органів ДБ і виводу їх із прямого підпорядкування Раді Міністрів СРСР.

20 березня 1991 р. КДБ отримав статус центрального органу державного управління СРСР, очолюваного міністром СРСР, а 22 жовтня того ж року був ліквідований.

Основними функціями КДБ були зовнішня розвідка, контррозвідка, оперативно-розшукова діяльність, охорона державного кордону СРСР, охорона керівників КПРС і Уряду СРСР, організація та забезпечення урядового зв'язку, а також боротьба з націоналізмом, інакомисленням і антирадянською діяльністю.

Наприклад — дисидентство. Дисидент (інакомислячий) — людина, яка відстоює погляди, які радикально розходяться із загальноприйнятими. Найчастіше цей конфлікт особистих переконань з панівною доктриною призводить до гонінь, переслідувань та репресій з боку офіційних властей.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР

В Англії XVI–XVII століть термін «дисиденти» або «діссентери» (англ. — розкольники.) Застосовувався до членів протестантських груп, що протистояли офіційній Англіканській церкві — пуританам, квакерам і т. п. Також вони називалися нонконформістами.

У Речі Посполитій після початку Реформації дисидентами стали називати спочатку послідовників всіх християнських сповідань — так, великий коронний маршалок Фірлей пропонував встановити мир між різними напрямками у релігіях, що й було здійснено на конвокаційному сеймі у 1573 р. в акті Варшавської генеральної конференції.

Пізніше слово «дисиденти» стало позначати тільки не католиків. Ще до цього значення цього слова звузилося іншим чином: після Берестейської унії 1596 р. які не прийняли її православних у Польщі стали називати «дізунітами» (dyzunity), і назва «дисиденти» залишилося тільки за послідовниками протестантського сповідання, хоча поза Польщі (зокрема, в Росії) православних у Польщі продовжували іменувати дисидентами. Протистояння рішенням дисидентського питання стало одним з ключових причин падіння Речі Посполитої в другій половині XVIII століття.

У 1960-і р. дисидентами стали іменувати представників опозиційного руху у СРСР і країнах Східної Європи, яке (на противагу антирадянським і антикомуністичним рухам попереднього періоду) не намагаються боротися насильницькими засобами проти радянського ладу і марксистсько-ленінської ідеології, а апелювало до радянських законів. Термін спочатку став застосовуватися на Заході, а потім і самі інакодумці почали його використовувати.

Юлія Вишнеvsька, Людмила Алексєєва, Діна Камінська і Кронід Любарський. Мюнхен, 1978

З тих пір дисидентами часто називають головним чином людей, що протистоять авторитарним і тоталітарним режимам, хоча це слово зустрічається і в більш широкому контексті, наприклад для позначення людей, що протистоять панівному в їх групі умонастрою. Дисидентами (на відміну від революціонерів), як правило, називають тих, хто не застосовує і не закликає до застосування насильницьких методів боротьби. Іноді слово «дисидент» неточно використовується по відношенню до людей, не виступаючим проти політичного режиму безпосередньо, але які стосуються нього критично і свідомо ухиляються від будь-яких форм «співпраці», в тому числі від кар'єри, привабливих посад і т. п.; таких людей ще називають «внутрішніми емігрантами». Емігрувавши до Румунії лауреат кількох літературних премій Василь Ерну в своїй книзі «Народжений в СРСР» відзначає, що «дисидент — продукт колабораціонізму між советськістю і антирадянськістю», а дисидентство. «Творчість, свого роду спільна мова, підтримувана обома сторонами».

Більшість жителів СРСР не мало і не цікавилось інформацією про діяльність дисидентів, які не мали можливості друкуватися в офіційних ЗМІ. Порівняно нечисленний самвидав був майже непомітний на тлі мільйонних тиражів офіційних друкованих видань. Серед тих же, хто таку інформацію мав, ставлення до дисидентів було неоднозначним. За свідченням Якова Кротова, що описує прихожан Олександра Меня, «відмова від участі в політичній опозиції у багатьох парафіян переростала в агресивне, зверхнє, зневажливе ставлення до «дисидентів». Починав ходити міф про те, що вони — бездуховні, що опозиційність веде до ослаблення моральних підвалин і т.п.».

З приводу коректності застосування терміна «дисидент» в сучасній Росії існують розбіжності. Так, в дискусії на Радіо «Свобода» 19 жовтня 2007 р. Андрій Бабицький говорить про «нових дисидентів», а Володимир Голишев йому опонує: «незгідний — це людина, яка сама себе ідентифікує через

заперечення навколишнього. Дисидент, він не заперечує, він себе вимикає — це дві великі різниці». З цим не згоден Бабицький (його підтримують Олександр Даніель та Валерія Новодворська): «У радянських умовах дисидентський рух був саме рухом ненасильницького опору, не просто неучасті». Підсумок дискусії підвів учасник дисидентського руху 1970 р. Володимир Тольц: «Я думаю, що якщо зараз воно <слово> знаходить нове життя, то це від життя залежить і слововживання знайдеться, уточниться в процесі».

Також у завдання КДБ входило забезпечення Центрального комітету КПРС (до 16 травня 1991 р.) та вищих органів державної влади й управління СРСР інформацією, що стосувалася державної безпеки й оборони країни, соціально-економічного становища в Радянському Союзі та питань зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності радянської держави та комуністичної партії.

Із самого початку свого перебування в Україні чекісти зіткнулися з національним опором. Найдовше трималися партизани Холодноярської республіки. У зв'язку з неможливістю перемогти бунтівних холодноярських отаманів у ЧК розробили спеціальну операцію з їх нейтралізації та захоплення.

Далі жертвою чекістів серед українських військових і політичних лідерів став колишній Верховний Отаман УНР Симон Петлюра.

25 травня 1926 р. опівдні він був застрелений Самуїлом Шварцбардом (Шуліма Шварцбурд) у Парижі, на розі вулиці Расін та бульвару Сен-Мішель. Суд убивцю виправдав.

У 1922 р. співробітник одеської ЧК Дмитро Медведєв, у майбутньому командир партизанського загону «Переможці», був направлений до Румунії зі спецзавданням — убити Нестора Махно.

У місті Бендери Медведєв проник на квартиру, де представники сигуранци (румунської спецслужби) чекали «батька» для важливої розмови. Але Махно на зустріч запізнився, і чекіст змушений був розстріляти цих співробітників.

Наступною жертвою людей із «чистими руками» був творець Організації українських націоналістів полковник Євген Коновалець (травень 1938 р.).

От як згадував у своїй книзі «Розвідка і Кремль» «радянський Скорцені» Павло Судоплатов: «Я вручив йому подарунок, коробку цукерок (нашпиговану вибухівкою), і сказав, що мені зараз треба повертатися на судно. Йдучи, я поклав коробку на столик поруч з ним.

Ми потиснули один одному руки, і я вийшов, ледве стримуючи своє бажання відразу кинутися бігти. Через кілька хвилин прогрімів вибух».

Знак «Почесного працівника ВЧК-ГПУ» V річниці (1923)

До дискредитації ОУН-УПА під час війни приклався й легендарний партизанський розвідник Микола Кузнєцов, він же Микола Грачов, він же Пауль Зіберт. За що пізніше і поплатився. Після ліквідації у Рівному високопоставленого німецького офіцера він навмисно кинув на місці вбивства портмоне з документами на ім'я одного з діячів ОУН. У результаті гестапо схопило й розстріляло кілька десятків бійців і командирів УПА.

З 1944 – 1950 рр. чекістам не вдалося ліквідувати УПА. І тоді МГБ звернулося до улюбленого методу більшовиків — провокації. Це підтверджує і колишній партизан-диверсант Ілля Старинів у своїй книзі «Міни сповільненої дії».

«Якби Совети діяли тільки військовими методами, вони б не ліквідували підпілля», — переконаний останній командувач УПА Василь Кук-Коваль.

У 1947 р. перший секретар ЦК компартії України М. С. Хрущов звернувся до Сталіна з проханням дозволити таємно ліквідувати церковну верхівку уніатської церкви в Ужгороді і, зокрема, архієпископа української уніатської церкви Ромжа, що підтримував тісні зв'язки з ОУН і Ватиканом. Для проведення операції в Ужгород виїхали вже відомий нам Судоплатов, міністр держбезпеки України Савченко та начальник токсикологічної лабораторії МДБ Майрановський. Він і передав ампулу з отрутою кураре негласному співробітнику МГБ, медсестрі лікарні, де в той час лікувався Ромжа. Вона-то і зробила смертельний укол.

Людиною, який наніс українському національно-визвольному руху непоправної шкоди, є радянський суперагент Кім Філбі. З 1949 р. по 1951 р. він працював у Вашингтоні, займаючи посаду офіцера по взаємодії між SIS і ЦРУ, які проводили спільні таємні операції в Східній Європі. Це дозволяло йому інформувати радянську розвідку про всі заходи англійців і американців.

Бандера організував перехід своїх кур'єрів через Польщу, призначивши керівником підпілля Зенона, який працював у польській службі безпеки, яка, в свою чергу, тісно контактувала з КДБ — так що весь зв'язок через Польщу в Україну був під контролем КДБ. Зенон видав на явну смерть близько сотні людей.

Знак ВЧК-КДБ

За різними оцінками, до того часу УПА налічувала у своїх лавах від 40 до 100 тисяч бійців. І командував цією армією генерал-хорунжий Роман Шухевич — «Тарас Чупринка». За словами Судоплатова, він «мав неабияку хоробрість і досвід конспіративної роботи, що дозволяло йому ще й через сім років після відходу німців займатися активною підривною діяльністю».

В операції з ліквідації Шухевича був задіяний (добровільно чи з примусу) учасник націоналістичного руху адвокат Горбовий. Як пише все той же Судоплатов, Горбовий вказав місце, де міг ховатися Шухевич. МДБ вдалося також завербувати командувача ОУН-УПА гравця львівської команди «Динамо» і захопити одну з тілоохоронців Шухевича Дарину Гусяк. З 4 на 5 березня 1950 р. була проведена чекістко-військова операція, у результаті якої було вбито члена Головного «проводу» ОУН — Шухевича.

Колишній генерал КДБ Олег Калугін (на питання: чи вів КДБ війну проти ОУН?): «А як же... По-перше, весь КДБ України був налаштований на цю хвилю. І, по-друге, Україна була однією з головних складових частин Радянського Союзу, і спроби відторгнути її від СРСР вважалися одним з найбільш серйозних державних злочинів. І у цьому сенсі українські націоналісти були найбільш яскравими і прямими ворогами радянської влади, і тому підлягали ліквідації. Ну і, у першу чергу, їх ватажки — провідники, як їх називали. Якщо ми, наприклад, з вірменською еміграцією «Дашнакцутюн» (була така організація, вона, до речі, була наскрізь пронизана радянською агентурою), могли знаходити спільну мову, то з

українськими націоналістами це було важкувато. Але, тим не менш, ми мали агентів і там. Вони знаходилися на контролі і у Москві, і у Києві. З їх допомогою знаходили антирадянських налаштованих людей. І вони підлягали ліквідації. І ця політика ніколи не змінювалася. Можливо, стала згодом більш обережною».

Ювілейний Знак «70 років органам ВЧК-КГБ» (1987)

Керівники Комітету Державної Безпеки:

- Серов Іван Олександрович (1954 – 1958 рр.)
- Шелепін Олександр Миколайович (1958 – 1961 рр.)
- Семичасний Володимир Юхимович (1961 – 1967 рр.)
- Андропов Юрій Володимирович (1967 – 1982 рр.)
- Федорчук Віталій Васильович (1982 р.)
- Чебриков Віктор Михайлович (1982 – 1988 рр.)
- Крючков Володимир Олександрович (1988 – 1991 рр.)
- Шебаршин Леонід Володимирович (1991 р.)
- Бакатін Вадим Вікторович (1991 р.)

Найбільш відомими спецопераціями КДБ СРСР, які виходили за межі держави, були «Вихор» у листопаді 1956 р. в Угорщині, «Анадир» (Карибська криза), придушення «Празької весни», війна в Афганістані.

Угорська революція 1956 р. (Угорське повстання, Будапештський заколот) — повстання 1956 р. в Угорщині, придушене радянськими військами за участі органів державної безпеки Угорщини ÁVH — аналога КДБ СРСР. Наслідком кривавих подій у Будапешті була масова еміграція угорців і втрата престижу Радянського Союзу серед інтелектуалів Заходу, чимало з яких вийшли з комуністичних партій своїх країн, вражені наочним прикладом радянського імперіалізму. У сучасній Угорщині день, коли розпочалася революція, 23 жовтня, став державним святом.

Радянські війська втручалися двічі, обидва рази для допомоги комуністичного режиму, який притримувався курсу на збереження участі

Угорщини у Варшавському договорі. Вони підтримали як режим, скасований 23-го жовтня, так і нове прорадянське керівництво, сформоване 3-го листопада.

Перший раз радянські війська були кинуті «для наведення порядку» після того, як 23-го жовтня угорська ÁVH почала стріляти в протестуючих. Озброєна протидія повстанців та знесилення Угорської партії трудящих призвели до домовленості про припинення вогню між двома сторонами до 1-го листопада 1956 р.

Другий раз, у ніч на 4-е листопада, радянська армія, узгодивши дії з новим урядом Яноша Кадара, почала артилерійський обстріл та завдала авіаційного удару і піхотно-танкового нападу на Будапешт. Певною мірою радянському втручання допомагала реорганізована урядом Кадара ÁVH. Повстання було повністю придушене до січня 1957 р.

Радянські танки у Будапешті у жовтня 1956 р.

Під час повстання загинули тисячі угорських повстанців та сотні радянських військовослужбовців і значно більше отримали поранення. Майже 200 000 мешканців покинуло Угорщину як біженці. Ця подія мала тяжкі наслідки для комуністів західних країн. Багато тих, хто раніше симпатизував Радянському Союзу, розпочали критику його дій.

Вночі на 23 жовтня 1956 р. керівництвом УПТ було прийнято рішення призначити прем'єр-міністром Імре Надя. Імре Надя нерідко звинувачували у тому, що формальне прохання до радянських військ надати допомогу у придушення повстання було послане не без його участі. Його прихильники стверджують, що це рішення було прийняте за його спиною Гере та колишнім прем'єр-міністром Хегедюшем, а сам Надь був противником залучення радянських військ.

За джерелами з обох боків, вночі Хрущов запитав по телефону Гере, чи дає він добро на введення військ у Будапешт. Гере промовчав. Війська ввели 24 жовтня о 2 години ночі, не чекаючи офіційного запрошення угорської сторони, його потім оформили заднім числом. У ніч на 24 жовтня у Будапешт були введені близько 6000 військовослужбовців радянської армії, 290 танків, 120 БТР, 156 гармат. Увечері до них приєдналися частини 3-го стрілецького корпусу Угорської Народної Армії. У Будапешт прибули члени Президії ЦК КПРС А. І. Мікоян і М. А. Суслов, голова КДБ І. А. Серов, заступник начальника Генштабу генерал армії М. С. Малінін.

У першій половині дня 1 листопада, Надь взяв на себе пряму відповідальність за іноземні справи. Він сказав Андропову, що отримав достовірну інформацію про вступ нових радянських військових підрозділів в Угорщину і це є порушенням Варшавського договору. Відповідь була «Це якесь непорозуміння». Пізніше у той же день радянський посол заявив, що радянські війська перетнули кордон лише для захисту російського цивільного населення в Угорщині. Угорський уряд прийняв рішення про розрив з організацією Варшавського договору і Надь проінформував Генерального Секретаря ООН про нейтралітет країни.

Рано вранці 4 листопада розпочалося введення в Будапешт нових радянських військових частин під спільним командуванням маршала Жукова (з Москви) і маршала Конєва (на місці). Почалася операція «Вихор», за якої вже 4 листопада були захоплені основні об'єкти у Будапешті, і члени уряду Імре Надя сховалися в югославському посольстві. Однак загони угорської національної гвардії та окремі армійські підрозділи на боці повстанців продовжували чинити опір радянським військам. По радіо було передано звернення Імре Надя до угорського народу та світової громадськості від імені «законного демократичного уряду Угорщини».

Імре Надь з іншими були повернуті в Угорщину і над ними відбувся секретний суд. Надь і колишній міністр оборони Пал Малетер були засуджені до смертної кари за звинуваченням у державній зраді. Імре Надь був повішений 16 червня 1958 р.. Всього судами було страчено, за окремими оцінками, близько 350 чоловік. Близько 26 тис. чоловік піддалося судовому переслідуванню з яких 13 тис. було засуджено до різних термінів ув'язнення. Маршал Георгій Жуков «за придушення угорського фашистського заклоту» отримав 4-у зірку Героя Радянського Союзу, голова КДБ Іван Серов у грудні 1956 р. — орден Кутузова 1-го ступеня.